

НЕУЛОВИМАТА ПРИРОДА НА РУСЕНСКИТЕ ПРОТЕСТИ

Момчил Методиев

„Смогът лежеше над обществото“, казва писателят Георги Мишев в един от спомените си за създаването на Обществения комитет за екологична защита на Русе. Днес, повече от 30 години по-късно, смогът сякаш лежи над самите Русенски протести от края на 1987 и началото на 1988 г. Каква е причината днес те да бъдат ако не забравени, то поне изтласкани в ъгъла на историческата и обществената памет? И то не само в националната, но дори и в местната памет. Как е възможно малцина да помнят имената на организаторите на тези протести, отключили процеси, довели до края на комунизма в България?

Отговорът на този въпрос се крие в неуловимата природа на Русенските събития от края на 1987 г. Или по-точно в това, че природата на тези протести противоречи на всички доминиращи и публично налагани представи за началото на прехода в България. Казано накратко, Русенските протести са неудобни за утвърждаваните в масовото съзнание представи за процесите, довели до падането на комунизма. Това е и причината днес да бъдат забравени протестите, а не да бъдат модифицирани представите.

Когато става дума за началото на прехода в България, обикновено и изследователи, и журналисти се насочват към архивите, все по-често към архивите на Държавна сигурност (ДС), с надеждата да открият отговора на всички въпроси, които си задават. Една от най-забележителните черти на протестите в Русе от края на 1987 г. е тъкмо липсата на достатъчно архивна информация за тях. Днес такава има, но тя се ограничава до първоначалното отразяване на самите протести от смели журналисти, които коректно съобщават за събитията в Русе, въпреки нежеланието на партийното ръководство да повярва в достоверността за съществуващото напрежение в града. Изпращат дописките си до Българската телеграфна агенция (БТА) или до Българското национално радио (БНР), които отказват да ги публикуват с надеждата липсата на информация да доведе до замирането на недоволството. Съхраняват се и информациите до партийното ръководство, подавани от местните власти и ДС. Такива архиви съществуват. Не съществуват обаче архиви, свидетелстващи как са били свикани тези протести, които да показват и доказват съществуването на организационен живот, структура, замисъл и перспективи на неговите водачи. Дори за техните организатори няма данни, различни от публично известните още в момента на провеждането на самите протести. За съжаление на всички убедени в конспиративния характер на българския преход, за жените, поставили началото на тези протести, отсъстват данни дори в архива на ДС. Липсата на такива архивни данни прави незаменими свидетелствата на устната история, както и документалните филми, каквито

са например прочутия филм „Дишай“ на Юри Жиров от 1988 г.¹ и ретропективния филм „Шест жени“², създаден през 2005 г.

Може би причината за липсата на документална информация е тъкмо в спонтанния характер на тези протести, които изглеждат толкова недопустим от съвременна гледна точка?

Кои са доминиращите представи за края на комунизма?

Русенските протести са забравени, защото не съответстват на двете доминиращи представи за края на комунизма в България, активно налагани в публичното пространство. Те могат да бъдат обобщени като два големи конспиративни разказа. И двата изключват възможността в България през този период да има спонтанни протести и се основават на допускането или по-скоро на предубеждението, че не е възможно българското общество, дори да е било недоволено от режима, да е положило само усилия за неговото сваляне. В зависимост от по-късните политически убеждения, обществото или въобще не е било недоволено, или ако е било недоволено е било безсилно да промени своята съдба. Събитията са персонифицирани от свалянето на Тодор Живков, чието падане от власт обикновено е представяно като „дворцов преврат“, организиран от Комунистическата партия, за да запази тя властта си. Как изглеждат днес тези два големи и по същество конспиративни разказа за края на комунизма в България?

Единият може да бъде обобщен като „червения конспиративен разказ“. Този разказ или гледна точка приема липсата на големи протести в България преди средата на 80-те години като доказателство, че обществото като цяло е било доволно от комунистическия режим. „Социалистическа модернизация“, „равенство“, „безплатно здравеопазване и образование“, „сигурност“ са фразите, с които този разказ се опитва да убеди съвременното обществено мнение в предимствата на комунистическия режим. Нарушаване на правата на човека е имало, както и ограничаване на свободата на изразяване, но в допустими граници, характерни и за повечето, ако не и за всички демократични или „капиталистически“ (в речника на защитниците на тази версия) общества. Икономиката на комунистическа България като цяло се е развивала с прилични темпове, а мнозинството от хората са били по-скоро доволни от социалните придобивки, които им е давал режимът. Хората не са протестирали, защото в голямата си част са били доволни.

Така се стига до първото конспиративно обяснение. Ако икономиката се е развивала добре, а мнозинството от хората са били доволни, защо се стига до падането на комунизма, не само в България, но и в цяла Източна Европа? Отговорът се търси в контекста на Студената война, а обяснението се намира в световния заговор или „поддривните действия“ на западните дър-

¹ „Дишай“. Документален филм, България, 1988 г., 43 мин. Режисьор Юри Жиров, сценарий Георги Аврамов, Виолет Цеков. Достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=PDjRkKCF7Iw>.

² „Шест жени“. Документален филм, БНТ – РТВЦ Русе, 2005 г. Автори Детелина Камепова, Веселина Антонова. Режисьор: Владимир Кондов. Достъпен (разделен на четири части) на: <https://www.vbox7.com/play:4c4bed7a5c>; <https://www.vbox7.com/play:df7909ec63>; <https://www.vbox7.com/play:de74c13dde>; <https://www.vbox7.com/play:325fcaeb06>.

жави и особено на САЩ срещу „социалистическия лагер“³. Тази по същество конспиративна теория е открито заимствана от Русия, където падането на комунизма и разпадането на Съветския съюз са представяни като последица от слабата политика на лидера през този период Михаил Горбачов, а не на икономическите и социални процеси, довели практически до сриването на една система, която не подлежи на реформиране, а още по-малко на самореформиране.³ Този конспиративен разказ търси обяснението за събитията в България в по-широкия, европейски и дори световен контекст. И намира обяснението в Студената война, водена предимно на икономическия фронт, в хода на която по-силната страна успява да задуши икономически по-слабата, без това да означава, че тя е била нелечимо болна. Подобен разказ се основава на убеждението, че „малка България“ е обект на историята, че е жертва на по-големи от нея сили, които не може нито да управлява, нито да спре. В такава теза очевидно място за Русенските протести няма. Няма място за жени, които поставят началото на спонтанни протести в момент, когато слабостта на режима не е известна публично, а страховете от възможни репресивни мерки са напълно основателни. След като не се вписват в този голям конспиративен разказ, по-добре протестите да бъдат забравени.

По-различен е другият конспиративен разказ – условно наречен „синият“. Той е убеден в непопулярността на комунистическия режим, в многобройните негови престъпления, в същностните слабости на комунистическата икономика. Той описва края на комунизма като логичен завършек на един провален проект. Но в тази представа режимът е бил подготвен за такъв преход, дотолкова подготвен, че сам е провокирал и организирил падането на Тодор Живков, за да може след това да управлява процесите по време на прехода. В това обяснение падането на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г. обикновено е представяно като „дворцов преврат“, плод на желанието на Комунистическата партия да запази властта си и да продължи да управлява процесите, а не като отчаян ход на един елит, който се опитва да спечели глътка въздух. Този начин на мислене пренебрегва или поне омаловажава вътрешното недоволство в обществото. В разказа също няма място за няколко жени, започнали протести там, където до този момент те изглеждат немислими. Ако е съществувала автентична гражданска енергия, поставила началото на тези протести, как тази енергия се вписва в дирижирания характер на края на комунизма и началото на прехода в страната? Така и второто конспиративно обяснение също има интерес да пренебрегне Русенските протести от края на 1987 г.

Какво ни показват Русенските протести 30 години по-късно?

Основното им послание, заради което са и забравени, е техният автентичен граждански характер, който трудно може да бъде оспорен, и който е персонифициран тъкмо от шестте жени, поставили началото на тези протести. Във филма „Шест жени“ Стефка Монова, Евгения Желева, Цонка Букурова,

³ Повече за икономическото състояние на Съветския съюз и невъзможността за реформиране на неговата икономическа система вж.: *Гайдар, Е. Гибелта на една империя. Поуки за съвременна Русия*. С., 2017 г., прев. Деян Кюранов.

Албена Велкова, Дора Бобева и Вяра Георгиева описват притесненията и страховете си, когато решават да започнат да организират протестите след продължаващото години обгазяване на Русе с хлор от химическия завод в съседния румънски град Гюргево. Говорят за недоволството на гражданите от липсата на информация, както и за липсата на интерес от страна на властите към тревогите на хората. Дали чувството им ще бъде наречено отчаяние или безперспективност не е толкова важно, защото тъкмо тази липса на бъдеще с същинската причина те да се заемат с организацията на протестите и да бъдат толкова бързо подкрепени от много други граждани на Русе, както ясно се вижда и от кадрите във филма „Дишай“.

Контекстът на тези протести е ясен. Режимът е в криза, публичното му присъствие е под въпрос. По това време в Съветския съюз вече са в ход реформите на Горбачов, които обещават ако не друго, то поне гласност и преустройство. Гласност, включително за тревогите на хората, както и даване на по-големи граждански свободи за изказване на мнения. В България това е известно, но не е известно до каква степен властите са склонни да следват такава политика, след като не скриват предпочитанието си да се „сnižат“ пред настъпващите промени, докато те отминат. В средата на 80-те години протестите в България са нещо непознато – непознати са както за възможните им организатори, които се опасяват от репресии, така и за властите, които знаят как да реагират, ако протестът е ограничен до десетина смелчаци, но не знаят как да действат ако участниците са две хиляди души (по данни на МВР–Русе за демонстрацията на 10 февруари 1988 г.) и успеят да запълнят централния площад на голям български град. Още повече ако срещу тях се изправят жени с медицински маски, които бутат детските си колички. Документалните филми показват как по време на демонстрацията от 10 февруари 1988 г. властите, начело с дошлия от София по друг повод член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Гриша Филипов, излизат пред протестиращите в опит за пореден път да ги успокоят като омаловажат обгазяването. Отнякъде успяват да открият един мегафон, който или е развален, или те просто не знаят как да включат. Във филма „Шест жени“ Вяра Георгиева си спомня, че след това Гриша Филипов се скарал на хората от местната администрацията с думите: „Как може тези жени да съберат толкова хора, а вие един мегафон да не можете да ми намерите“. Сцената доста красноречиво обобщава пълната неподготвеност на властите за един такъв граждански протест или по-точно пълната им неподготвеност да се опитат да го управляват, а не просто да го смажат.

Другият контекст е екологичният. Или по-конкретно фактът, че обгазяванията на Русе се случват в контекста на тревогите от радиоактивния облак, достигнал и до България след аварията на Атомната електроцентрала в Чернобил през предходната 1986 г. И съзнанието за пълното информационно затъмнение, наложено от властите над самата трагедия и възможните последици от нея за хората. Това може да обясни защо една екологична кауза успява да обедини и да мотивира първите граждански протести в България, а и да накара хората да излязат на улицата, въпреки всички опасения за тяхната

сигурност. Чувството, че вече няма какво да губят или опасението, че никои не им казва какво да правят и как тези обгазвания се отразяват на тяхното здраве. От гледна точка на историческата перспектива обединителният потенциал на екологичната кауза е показателен, че призивът на хората е към нормалност и информираност за проблеми, които засягат тяхното всекидневие.

Но протестите не се ограничават само до екологичната кауза или поне всички – и граждани, и властите – съзнават, че исканията на хората са екологични, но възможните последици от тях са много по-големи. По простата причина, че исканията на хората и призивът към нормалност не могат да бъдат удовлетворени без пълна промяна на начина на управление на държавата. Протестите са предизвикани от пълното разрушаване на доверието между властта и обществото, което е и същинската причина за недоволството. В контекста на тази липса на обществено доверие екологичните каузи крият в себе си потенциала за по-широка мобилизация, която не се афишира и не се обявява като политическа. Вероятно хората, които излизат на тези първи протести, имат нехомогенни политически възгледи. Няма данни какви са били тогава, а и след това, политическите убеждения на шестте жени организаторки. Тъкмо липсата на политически искания превръща протестите в неизбежно политически – защото издигнатите екологични искания поставят под въпрос цялата система на управление на държавата, мястото на хората в нея и способността на властите да отговорят на желанията им, а не да следват дневен ред, наложен отвън. Това прави възможно протестите да се разраснат, да се пренесат в София, където е създаден Комитет за защита на Русе, а по-късно Русенските протести (волно или неволно за самите тях) да се свържат с вече ясно формираните политически послания на другите организации, възникнали в този период, станали известни като „неформални структури“. Така Русенските събития се оказват снежната топка, която отключва лавината, помела комунистическия режим в България.

Третата характеристика на тези протести е, че са организирани и движени предимно от жени – това се вижда от кадрите във филма „Дишай“, а и се потвърждава от основните организатори. Простото обяснение е, че на шестте жени им е по-лесно да организират собствената си мрежа от познати, които да се включат в протестите. Другата очевидна страна на обяснението е, че тъкмо жените са най-много загрижени за здравето на децата, което и ги принуждава да поемат инициативата. Обяснението, дадено от една от участничките във филма „Шест жени“ е, че властите по-трудно биха предприели репресивни мерки срещу видимо беззащитни жени. Това вече е показателно и за характера на режима, срещу който те протестират и обяснява причините, поради които протестите в страната до този момент са малко. Може да се направи паралел между жените на Русе и движението „Жените в бяло“, разгърнато се в Куба в началото на ХХI в., организирано от съпругите на политически затворници на режима.

По-късната биография на организаторките също е една от причините днес Русенските протести да бъдат забравени. След като задачата им е изпълнена, след като каузата им постига своя успех, т.е. проблемите на Русе

се превръщат в кауза на цялата страна, те постепенно минават на заден план и отстъпват лидерството на други хора. Със сигурност част от обяснението е, че тъй като живеят в Русе и влиянието им се ограничава до познатите им в града хора, те не могат да поемат лидерството на по-голяма организация с национален обхват, каквато става Комитетът за защита на град Русе. Но по този начин – волно или неволно – те доказват, че не преследват други цели, извън заявените още в началото, а това отново е доказателство за спонтанния характер на първите протести. Не преследват лична политическа или друга кариера, която да ги превърне в един от многото метеори на българската преходна политическа сцена. Казано още по-точно, не се вписват в представата на двата големи разказа за прехода в България, които винаги търсят битовата, личната и егоистична мотивация в процесите от този период, но остават слепи за съществуването на гражданска енергия, мотивирана от идеални цели.

И още едни факт отличава тези жени от останалите посткомунистическия движения и от мнозина от техните лидери. Те не се скарват. Ако се съди по филма „Шест жени“, създаден през 2005 г., те успяват да запазят добрите отношения помежду си, а във филма всяка една от тях говори за организацията на протестите от 1987 г. като за общо дело, без от думите им да става ясно дали някоя от тях е била неформален лидер. Това не е маловажен факт, с оглед на 30-годишния опит след края на комунизма и видимата невъзможност на т.нар. демократична общност да формира траен единен политически субект, който сравнително скоро след създаването си да не се окаже разтърсен от лични противоречия, спорове за лидерство и опити за самоизтъкване, за сметка на другите му създатели. От гледна точка на историческата перспектива шестте жени могат да бъдат окачествени като „дискретни герои“, успели да изградят общност около реален и сетивен проблем и без да се самоизтъкват, и дори без да търсят пряко признание успяват да постигнат своите цели.

Казаното дотук няма за цел нито да идеализира шестте жени, организирани първите протести срещу комунизма, нито да ги противопоставя или откроява спрямо останалите граждански организации, възникнали в този период. Всяка една от тези организации – Независимото дружество за защита на правата на човека, Независимият профсъюз „Подкрепа“, Клубът за защита на гласността и преустройството – има своите автентични граждански представители. Но всички те неизбежно прерастат в масови организации или политически партии, а в хода на тежките политически битки някои от най-автентичните им представители се провалят или маргинализират, без това да означава, че под въпрос трябва да бъде поставяна тяхната гражданска позиция в началото на тези процеси. Съществуват достатъчно доказателства, че всичките организации и особено техните лидери са били наблюдавани от репресивните служби на режима, които без съмнение са се опитвали и да манипулират тяхната дейност. С оглед на по-късните биографии на някои от лидерите им може да се спори и дали опитът за такива манипулации не е бил успешен. Но дори това не може да промени факта, че поне в своето начало тези организации са носители и изразители тъкмо на автентични

граждански идеи, споделяни от значително повече хора, отколкото тясното им ръководство.

Краят на комунизма: локални кризи в глобален контекст

Има и още една по-широка причина днес тези протести да бъдат забравени. Историческият разказ за големите обществени промени е логично да се концентрира върху събитията в центъра, стига обаче това да не води до пренебрегване на събитията в периферията. Интерпретацията на важните исторически събития в контекста единствено на световната история крие в себе си опасността от изкривяване на оптиката към миналото. Също както в България, антикомунистическите протести в Полша от началото на 80-те години започват в Гданск, а в Румъния началото на революцията срещу режима на Чаушеску е поставено в Тимишоара, като демонстрациите сред унгарското малцинство там са последвани от други, по-малки, локални конфликти. В България събитията в Русе се случват в контекста на съпротивата на българските турци срещу т.нар. „Възродителен процес“. Макар между двете събития да не съществува пряка връзка, и двете са симптоматични за състоянието на режима и се възприемат от обществеността като сигурен знак за неговата криза. Доминацията на периферията над центъра в началото на протестите е показателна и за характера на самия режим – в центъра са концентрирани всички ресурси, гарантиращи неговото оцеляване, докато в периферията са възможни локални „изненади“, които да отключат процеси, смятани от режима за контролируеми от столицата. Тази „локална“ перспектива не трябва да бъде пренебрегвана при търсенето на коректното обяснение за края на комунистическия режим в България.

Русенските протести не могат да бъдат изолирани и от по-широкия исторически контекст на събитията, които паралелно се развиват и в Съветския съюз, и в цяла Източна Европа, които без съмнение изиграват решаваща роля за края на комунизма в България. Трудно някой може да отрече, че в края на 1987 г. участниците в тези събития в България са си представяли, че след по-малко от две години властта на Комунистическата партия ще бъде оспорена, а Берлинската стена ще е рухнала. Затова и много по-вероятно от конспиративното изглежда обяснението, че събитията в Русе от края на 1987 и началото на 1988 г. са част от по-общии процеси, които протичат в цялата страна и които имат своите паралели с процесите, протичащи по същото време и в други страни от Източна Европа. Доверието между управляващите и хората е загубено не само в Русе, но и сред голяма част от българското общество в този период. Скритото недоволство съществува и вече е придобило достатъчно широки размери, за да накара управляващите да се замислят за стабилността на своята власт.

Целта на казаното дотук е да акцентира върху несъмнения граждански характер на Русенските протести. Трудно някой би могъл да открие в тях намесата на Америка, която се опитва да събори комунизма, или пък дългата ръка на Москва и на българската Държавна сигурност. А причината да се подчертава гражданският им характер е убеждението, че тъкмо той ги прави неудобни от гледна точка на днешните обяснения за края на комунизма в

България. Комунизмът в страната едва ли би се сринал без големите промени на международната сцена и без вътрешната криза на системата, добила драматични очертания по времето на Михаил Горбачов; без локалните кризи, направили тази криза видима и невъзможна за решаване без пълна промяна на политическата система. Русенските протести доказват наличието на автентична гражданска енергия, която полага основите на движение, довело до падането от власт на Тодор Живков. Чрез неговото сваляне Комунистическата партия наистина успява да съхрани известна политическа инициатива, но това е отчаян ход от страна на ръководството на БКП, която съзнава опасността от безконтролното разрастване и радикализация на отприщаната вече гражданска енергия. Доказателството какви биха били последиците от проявата на безсмислено политическо упорство са събитията в съседна Румъния и съдбата на Николае Чаушеску в Букурещ.

Този политически ход и съхранената инициатива от страна на БКП позволява основните печеливши от прехода, особено в началните му години, да бъдат тъкмо хора, свързани по някакъв начин с комунистическата номенклатура или с бившата Държавна сигурност. Но причината не е, че те са инициирали прехода дълго преди неговото начало, а защото са контролирали ресурси и са имали връзки, направили ги много по-подготвени за прехода в сравнение с гражданските активисти.

Всичко това обаче далеч не означава, че гражданската енергия за промяна през втората половина на 80-те години не е съществувала или е нямала своите автентични изразители и носители. Смогът, който днес тегне над спомена за Русенските протести от 1987 г., е доказателство, че последицата от конспиративните теории е, че те заглушават същинската гражданска активност, като се опитват да я представят или за безсмислена, или за изначално контролирана. Включително като правят това ретроспективно и се опитват да заглушат спомена за тази активност. Забравата за тези протести не е признак само за липса на историческа памет. Забравата е признак за липса на увереност в силите на обществото да постигне ефективна промяна днес. От тази липса на увереност интерес имат доминиращите разкази за началото на прехода в България.

THE ELUSIVE NATURE OF THE PROTESTS IN RUSE

M. Metodiev

Summary

The events in Ruse from the end of the 80's of the XX century are considered in the context of the resistance of the Bulgarian Turks against the so-called "Revival process" and the events in the Soviet Union and Eastern Europe, played a decisive role for the end of communism in Bulgaria.

Looking for the reason for the "forgetting" of the Ruse protests, the author dwells on the "red" and "blue" narratives of the transition in Bulgaria that always seek domestic, personal and selfish motivation in the processes of this period but remain blind to the existence of civil energy motivated by ideal goals. It has been stated that these protests have a civil character and it is precisely this that makes them uncomfortable from the point of view of today's explanations for the end of communism in Bulgaria. Based on this conclusion, it is deduced that the smog that weighs on the memory of the 1987 Ruse protests today is proof that conspiracy theories are a consequence of the suppression of real civic activity, as they try to present it as meaningless or initially controlled.